

Tadeusz Gołgowski

Liturgia w Nubii i problem jej rekonstrukcji

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 14/1, 43-51

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TADEUSZ GOŁGOWSKI

LITURGIA W NUBII I PROBLEM JEJ REKONSTRUKCJI

Chrześcijańska architektura sakralna nie może być właściwie rozumiana bez jej liturgicznego kontekstu. Chrześcijańskie budowle sakralne żyły bowiem bogatym życiem wewnętrznym, którym była liturgia, głównie eucharystyczna, usprawiedliwiająca ich egzystencję. Dzięki analizie źródeł archeologicznych i historycznych możemy odtworzyć nie tylko wygląd wnętrza kościołów ale także spróbować odtworzyć odbywającą się w nich liturgię. Nubia jako teren badań nad związkami między architekturą a liturgią jest interesująca z kilku powodów. Po pierwsze, wykopaliska prowadzone w Nubii, szczególnie intensywne w 2 połowie XX w., przyniosły dużo materiału archeologicznego pozwalającego na badania dotyczące użytkowania nubijskiej architektury sakralnej. Po drugie, wielowiekowa ewolucja tej architektury pozwala na prześledzenie jej kolejnych etapów rozwojowych i zmian w wyposażeniu liturgicznym kościołów w długiej perspektywie czasowej. Po trzecie, rozwój badań nad liturgiami wschodnio chrześcijańskimi, zwłaszcza po Soborze Watykańskim II, stworzył zupełnie nowe możliwości badania powiązań architektury sakralnej i liturgii w różnych regionach chrześcijańskiego Wschodu. Konfrontacja zabytków nubijskich z zabytkami z innych regionów chrześcijańskiego Bliskiego Wschodu (a szczególnie z terenu Egiptu i Etiopii) pozwala ustalić, czy rozwiązana dotycząca liturgicznego wykorzystania kościołów spotykane w Nubii były oryginalne, nubijskie czy też zapożyczone z zewnątrz. Podstawową trudnością w badaniach nad ewolucją architektury nubijskiej i jej liturgii jest nieprecyzyjne datowanie wielu kościołów oraz słaby stan zaawansowania publikacji źródeł, szczególnie źródeł pisanych. Chronologię kościołów nubijskich ustala się według znalezisk występujących w ich wnętrzu (inskrypcje, ceramika, malowidła), albo przez analogię z innymi, lepiej datowanymi budowlami. Oba sposoby datowania nie są zbyt precyzyjne, stąd bardzo szerokie datowanie wielu kościołów nubijskich. Taki brak precyzji w datowaniu licznych kościołów (szczególnie tych eksplorowanych w trakcie starszych wykopalisk) jest dużym utrudnieniem w badaniach nad rekonstrukcją wnętrza i wyposażenia liturgicznego¹.

¹ Amerykański archeolog William Y. Adams jako pierwszy podał próbę typologicznej klasyfikacji kościołów nubijskich oraz próbę nakreślenia ewolucji nubijskiej architektury sakral-

Stosunkowo najłatwiej jest zrekonstruować podział liturgiczny kościoła oraz funkcję jego wyposażenia liturgicznego. Pomaga w tym analiza pozostałości zachowanych kościołów wsparta wiadomościami z historii liturgii wschodniochrześcijańskich. Zebrani w kościele wierni oraz duchowieństwo tworzyli zgromadzenie liturgiczne, którego istotnymi elementami były hierarchiczny układ i działanie według odpowiedniego podziału ról. Hierarchiczny układ zgromadzenia podkreślało ponadto rozmieszczenie poszczególnych jego grup we wnętrzu kościoła. Różne kategorie wiernych zajmowały swoje miejsca w naosie kościoła, podczas gdy duchowieństwo zajmowało miejsca w kapłańskiej części kościoła (sanktuarium, prezbiterium), położonej we wschodniej części budowli. Taka hierarchiczna struktura zgromadzenia miała największy wpływ na ukształtowanie się podziału liturgicznego kościołów chrześcijańskich. Na Wschodzie podział taki był respektowany, z niewielkimi zmianami, nieomal po dzień dzisiejszy. W okresie chrystianizacji Nubii, podział liturgiczny kościołów na Wschodzie chrześcijańskim został już w swych głównych zarysach dokonany. Nubia przyjęła jego podstawowe zasady i pozostała im wierna, z niewielkimi zmianami, przez cały okres chrześcijański².

Znacznie trudniej jest zrekonstruować zewnętrzną, obrzędową stronę liturgii eucharystycznej, czyli jej przebieg i formę wizualną. Różnorodność liturgii eucharystycznych spotykanych aż po dzień dzisiejszy na chrześcijańskim Wschodzie, a także niezbyt zaawansowany stan badań nad ich historią, zacieśniają na pierwszy rzut oka jedność ich wewnętrznej struktury, która pozostaje jednak zasadniczo wspólna dla wszystkich liturgii od czasów apostołskich. Liturgia eucharystyczną dzieli się zazwyczaj na dwie główne części: Liturgię Katechumenów i Liturgię Wiernych. Każda z nich posiada swą własną strukturę wewnętrzną, która ukształtowała się w trakcie ich historycznego rozwoju. Najstarsze źródła liturgiczne zgodnie stwierdzają, że Liturgia Katechumenów, po uroczystym wejściu kleru i wiernych do kościoła, koncentrowała się wokół czytań liturgicznych, przeplatanych śpiewami i modlitwami. Później jednak wprowadzono w miejsce uroczystego wejścia szereg czynności przygotowawczych,

nej. Por. W. Y. Adams, *Architectural Evolution of Nubian Church, 500-1400 AD*. „Journal of the American Research Center in Egypt”. R. 4: 1965, s. 87-139. Jego artykuł jest jednak pozbawiony zupełnie tła porównawczego, ukazującego powiązania nubijskiej architektury sakralnej z innymi regionami Wschodu chrześcijańskiego oraz wykazuje poważne braki, szczególnie, jeśli chodzi o wschodniochrześcijańską terminologię liturgiczną.

² Związki między liturgią a architekturą w Nubii były tematem rozprawy doktorskiej autora artykułu zatytułowanej: *Architektura sakralna w Nubii północnej w świetle źródeł liturgicznych*, która została przyjęta na Uniwersytecie Warszawskim w 1983 r. Inspiracją do podjęcia tego tematu była chęć polemiki z poglądami W. Y. Adamsa i jego uproszczonym i jednostronnym obrazem nubijskiej architektury sakralnej. Obecnie autor przygotowuje do druku, nową poprawioną i uzupełnioną o wyniki najnowszych badań wersję swej rozprawy pt. *Architektura i liturgia w Nubii średniowiecznej*.

związanych z przygotowaniem się celebransa i jego asysty do sprawowania liturgii oraz przygotowaniem elementów eucharystycznych (chleba i wina) do konsekracji na ołtarzu. Nadal jednak kulminacyjnym punktem tej części liturgii (zwanej też niekiedy Liturgią Słowa) pozostały czytania liturgiczne zakończone homilią.

Liturgia wiernych w najdawniejszych czasach rozpoczynała się procesją darów ofiarnych, jednak później, w niektórych liturgiach wschodnich, procesja ta przeszła długą ewolucję, w wyniku której uległ zmianie jej kształt i miejsce. Nadal jednak kulminacją tej części liturgii była anafora, czyli ta jej część, kiedy chleb i wino zostają przeniesione i złożone na ołtarzu, a celebrans wygłaszał nad nimi modlitwę eucharystyczną, podczas której mocą Ducha św. dokonywało się ich przemienienie. Następnie miała miejsce komunika kleru, potem komunika wiernych oraz ostatnie błogosławieństwo³.

Aby zrekonstruować prawidłowo zewnętrzną, obrzędową część liturgii eucharystycznej w którymś z obrządków wschodnich, trzeba pokonać немало trudności i ograniczeń. Podstawowymi źródłami do jej rekonstrukcji są księgi liturgiczne zawierające porządek liturgii i treść modlitw wraz z ich rubrykami. Ten rodzaj źródeł jest oczywiście najbardziej autorytatywny, jeśli chodzi o tekstualną rekonstrukcję liturgii, lecz ma także dużą wartość przy rekonstrukcji jej strony obrzędowej. Jednak dla wielu liturgii wschodniochrześcijańskich brak takich podstawowych tekstów liturgicznych. W wielu przypadkach zachowane teksty są bardzo późne i nieraz całe stulecia pozbawione są jakiegokolwiek bazy źródłowej. Drugą grupę źródeł, bardzo istotną przy odtwarzaniu przebiegu różnych czynności lub zwyczajów liturgicznych są teksty kanoniczno-liturgiczne. Ich autentyczność, autorstwo, pochodzenie stanowią niekiedy skomplikowany problem badawczy, lecz wartość ich polega na tym, iż odzwierciedlają one najczęściej życie, obyczaje, dyscyplinę i liturgię Kościoła swej epoki⁴. Trzecią grupę źródeł pomocnych przy rekonstrukcji liturgii stanowi literatura religijna, a więc różnego rodzaju dzieła apologetyczne lub teologiczne na temat zasad wiary i praktyk życia chrześcijańskiego, podręczniki praktyczne na temat liturgii, encyklopedie teologiczne itp. Wreszcie czwartą grupę źródeł, w których znajdujemy informacje na temat liturgii lub na temat praktyk liturgicznych stanowią dzieła historyków

³ Spośród olbrzymiej ilości publikacji poświęconych różnym zagadnieniom związanym z liturgiami wschodniochrześcijańskimi, polecam kilka prac polskiego specjalisty w tej dziedzinie prawosławnego duchownego Henryka Paprockiego: *Wieczera Mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*. Warszawa 1988; *Liturgie Kościoła prawosławnego*. Kraków 2003 oraz szczególnie *Le mystère de l'Eucharistie. Genrèse et interpretation de la liturgie eucharistique byzantine*. Paris 1993.

⁴ Na ten temat por. E. W i p s y c k a, *Źródła normatywne kościelne*. W: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*. T. 5. Kraków 2004, s. 301-344 oraz W. N i e d ź w i e c k i, *Wczesnochrześcijańskie źródła kanoniczno-liturgiczne. Przewodnik bibliograficzny*. Toruń 2005.

Kościół, hagiografów i biografów chrześcijańskich, w których możemy wyłowić wiele rozproszonych informacji na interesujący nas temat. Fragmentaryczność tego materiału sprawia, iż trudno jest stworzyć na jego podstawie spójny i klarowny obraz liturgii, ale jego wartość jest bezsporna, gdyż wiadomości uzyskane tą drogą wiążą się najczęściej z konkretnymi miejscami, osobami lub wydarzeniami historycznymi.

Oprócz studiowania źródeł liturgicznych trzeba stale dokonywać wizualizacji przebiegu poszczególnych części liturgii i określać rolę, jaką pełnili w niej poszczególni uczestnicy zgromadzenia liturgicznego. Trzeba także wyjaśnić użycie podczas liturgii różnych elementów wyposażenia liturgicznego kościoła jak ołtarz, ambona, synthronon czy przegroda ołtarzowa oraz określić wykorzystanie podczas liturgii różnych partii kościoła. Wszystko to ma podstawowe znaczenie dla poznania właściwego i zewnętrznej strony liturgii. Archeolog zajmujący się rekonstrukcją przebiegu liturgii musi mieć stale na uwadze jej czysto praktyczny aspekt, stale więc musi mieć świadomość, czy pewne czynności liturgiczne opisane w źródłach były możliwe do wykonania w danym czasie, warunkach i wnętrzu kościelnym. Musi też pamiętać o różnych rodzajach liturgii eucharystycznej, jaka mogła mieć miejsce w danym wnętrzu sakralnym (liturgia zwykła, pontyfkalna, świąteczna, monastyczna itp.).

W Nubii najtrudniejsza jest rekonstrukcja tekstualnej strony liturgii eucharystycznej, a to z powodu niewielkiej ilości dostępnych do badań tekstów. Jak dotąd, tylko bardzo niewielka część tekstów liturgicznych znalezionych w Nubii doczekała się, choćby wstępnej publikacji, dlatego też wyciąganie na tej podstawie jakichkolwiek wiążących wniosków, co do pochodzenia i kształtu liturgii w Nubii jest ryzykowne. Podstawowym pytaniem jest w tym przypadku pytanie o pochodzenie liturgii używanych w Nubii. Badania archeologiczne w 2 połowie XX w., mimo iż przyniosły wiele nowych informacji na temat historii Kościoła nubijskiego, nie dały definitywnej odpowiedzi na to pytanie. Wskazały tylko pewne kierunki dalszych poszukiwań oraz postawiły szereg nowych pytań, na które odpowiedź będzie możliwa dopiero w przyszłości. Bowiem tylko opublikowanie wszystkich, niestety nielicznych, tekstów liturgicznych znalezionych w Nubii, oraz nowe znaleziska takich tekstów pozwolą na wyciągnięcie bardziej konkretnych wniosków na temat pochodzenia i historii liturgii nubijskiej. Wiadomo, iż na Nubię w ciągu wieków oddziaływały zarówno Bizancjum jak i Egipt koptyjski, należy więc przypuszczać, że w liturgii nubijskiej odnajdziemy przynajmniej ten podwójny wpływ.

Zastanawiając się nad ewentualnym wpływem liturgii bizantyjskiej na Nubię, trzeba stwierdzić, że liturgia ta mogła bezpośrednio oddziaływać na kościół nubijski tylko do zajęcia Egiptu przez Arabów, a więc przez stosunkowo niedługi okres. W okresie przed ikonoklazmem liturgię bizantyjską można identyfikować tylko z liturgią Konstantynopola. Jednak nie posiadamy żad-

nych tekstów liturgicznych z tego okresu⁵. Tę dotkliwą lukę wypełniają tylko teksty patrystyczne i są one jedynymi zachowanymi źródłami, pozwalającymi odtworzyć obrzędową stronę liturgii używanej w Konstantynopolu. Próbę rekonstrukcji kształtu liturgii bizantyjskiej w Konstantynopolu w okresie przed ikonoklazmem, podjął Thomas F. Mathews, opierając się na istniejących zabytkach architektury kościelnej i wspomnianych wyżej źródłach patrystycznych⁶.

Wiedząc, iż obaj misjonarze zaangażowani w chrystianizację Nubii, Julianos i Longinos, przebywali przez jakiś czas w Konstantynopolu można przyjąć, iż mogli oni przenieść do Nubii pewne zwyczaje liturgiczne praktykowane w stolicy cesarstwa. Z drugiej strony, ponieważ obaj byli antychalcedończykami, zapewne preferowali swoją własną aleksandryjską tradycję liturgiczną a nie tradycję bizantyjską. W okresie patrystycznym (V-VII w.) liturgią patriarchatu aleksandryjskiego, którą odprawiali wielcy Ojcowie Kościoła egipskiego jak Atanazy Wielki, Tymoteusz czy Cyryl Aleksandryjski, była grecka Liturgia św. Marka. Jej kształt możemy odtworzyć ze średniowiecznych greckich kodeksów rękopiśmiennych i zachowanych fragmentów papirusowych z okresu patrystycznego. Prawdopodobnie istniały cztery wersje tej liturgii odpowiadające kolejnym etapom jej ewolucji: pierwsza pochodzi z V-VII w., druga z VIII-IX w., trzecia, która nosi silne piętno wpływów bizantyjskich, wchodzi w użycie w XI w., a czwarta wersja jest jej przekładem koptyjskim używanym od XII w. (koptyjska Liturgia św. Cyryla)⁷. Wszystko wskazuje na to, iż to Liturgia św. Marka, w wersji greckiej, dotarła do Nubii w okresie jej chrystianizacji i w swej wcześniejszej i prostszej wersji (z V-VII w.) została przyjęta przez tamtejszy Kościół.

Oddziaływanie Egiptu koptyjskiego na Nubię trwało znacznie dłużej niż wpływ Bizancjum i wzmacniało się z czasem. Poczynając od VIII w. związki między Kościołem nubijskim a Kościołem koptyjskim zacieśniają się, bowiem patriarchat aleksandryjski uzyskuje wpływ na nubijską hierarchię kościelną. Nie wiemy jednak, czy Nubia podlegała całkowicie jurysdykcji patriarchy aleksandryjskiego, czy też zachowała częściową przynajmniej niezależność w dziedzinie prawa kanonicznego i organizacji życia kościelnego. Jedni badacze twierdzą, iż Nubia, podobnie jak Etiopia, podlegała tylko nominalnie patriarchatowi aleksandryjskiemu, inni są odmiennego zdania twierdząc, iż Egipt koptyjski był dla takich krajów jak Nubia bardzo atrakcyjnym wzorem do naśladowania⁸. Z tego

⁵ Najstarszy zachowany euchologion bizantyjski, Codex Barberinianus graecus 336, pochodzi z VIII w., por. S. Parenti, E. Velkowska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*. Roma 2000.

⁶ T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*. London 1971.

⁷ R. G. Coquin, *L'anaphore alexandrine de saint Marc*. „Le Muséon”. R. 82: 1969, s. 307-356; G. J. Cuming, *The Liturgy of St Mark*. Roma 1990; H. Paprocki, *Liturgie Kościoła prawosławnego*. Kraków 2003, s. 267-301.

⁸ D. C. G. Müller, *Grundzüge der Frömmigkeit der nubische Kirche*. W: *Études nubiennes, Colloque de Chantilly, 2-6 juillet*. Le Caire 1978, s. 209-224.

powodu Nubia zapożyczyła z Egiptu nie tylko strukturę organizacyjną swego Kościoła, lecz także teksty liturgiczne, hagiograficzne, homiletykę itp. Nie czyniła jednak tego niewolniczo, tylko twórczo, przystosowując to, co zapożyczyła do swoich potrzeb. Jednocześnie zachowała i kultywowała, przynajmniej częściowo, tradycje wczesnobizantyjskie (lub późnoantyczne) przyjęte wcześniej, jak na przykład terminologię polityczną zapożyczoną z późnego Cesarstwa rzymskiego (tytuły *eparchos*, *domestikos*, *basileus* itp.),

Teksty liturgiczne z Nubii zachowały się bardzo fragmentarycznie. Najciekawsze znalezisko pochodzi z katedry w Qasr Ibrim w północnej Nubii, gdzie w latach 1964-65 odnaleziono ponad 100 fragmentów podartych i nadpalonych rękopisów wchodzących w skład katedralnego zasobu ksiąg liturgicznych. Desakralizacji katedry i zniszczenia ksiąg dokonali muzułmanie podczas krótkiej okupacji miasta w latach 1171-73. Wśród ocalałych fragmentów, z których największe mają postać pojedynczych kart, przeważają teksty greckie i nubijskie. Są to między innymi fragmenty ksiąg liturgicznych, fragmenty zbiorów homilii lub hymnów oraz teksty hagiograficzne. Teksty, na podstawie kryteriów paleograficznych datowane są na X-XI w.⁹ Innym ważnym tekstem liturgicznym jest pochodzący z Nubii fragment lekcjonarza w języku staronubijskim, (składka z 16 mocno zniszczonych stron) zawierający czytania na okres od 20 do 26 grudnia. Każda perykopa zawiera wyjątek z Ewangelii i wyjątek z Listów Apostolskich. Tekst został zakupiony w Kairze w roku 1906, pochodził z jakiegoś klasztoru w Górnym Egipcie a jego wstępne badanie sugeruje, iż powstał on w X lub XI w.¹⁰ Podobny charakter mają mocno zniszczone teksty rękopiśmienne znalezione przez niemiecką misję archeologiczną w kościele w Sunnarti. Są to, między innymi, niewielkie fragmenty jakiegoś greckiego tekstu liturgicznego i fragment nubijskiego lekcjonarza datowane na XI w.¹¹

Zupełnie inny charakter ma kilka tekstów liturgicznych znalezionych w Nubii, które namalowane były na ścianach pomieszczeń. Dwa z nich zostały znalezione podczas wykopalisk polskich w katedrze w Faras i znajdowały się na ścianie wschodniej prothesis tego kościoła, obok przedstawienia Chrystusa kapłana, wkładającego do kielicha chleb eucharystyczny, umieszczone-

⁹ W. H. C. F r e n d, I. A. M u i r h e a d, *The Greek Manuscripts from the Cathedral of Qasr Ibrim*. „Le Muséon”. R. 89: 1976, s. 43-49; W. H. C. F r e n d, *Some Greek Liturgical Fragments from Qasr Ibrim*. „Studia Patristica”. R. 15: 1984, s. 545-553; W. H. C. F r e n d, G. D r a g a s, S. K o n t o y i a n n i s, *Some Further Greek Liturgical Fragments from Qasr Ibrim*. „Jahrbuch für Antike und Christentum”. R. 35: 1992, s. 119-134.

¹⁰ H. J u n k e r, *Die neuentdeckten christlichen Handschriften im mittelnubischer Sprache*. „Oriens christianus”. R. 6: 1906, s. 437-442.

¹¹ D. C. G. M ü l l e r, *Deutsche Textfunden in Nubien*. W: *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*. Recklinghausen 1970, s. 245-253 oraz D. C. G. M ü l l e r, *Nachtrag*. „Oriens christianus”. R. 52: 1978, s. 135-143.

go tuż nad ołtarzem prothesis.¹² Dwie podobne inskrypcje znaleźli także archeolodzy polscy, tym razem w klasztorze Trójcy św. w Dongoli. Umieszczono je na północnej i wschodniej ścianie kaplicy, nie opodal ołtarza i towarzyszyło im także przedstawienie Chrystusa kapłana, podobne do tego z katedry w Faras.¹³ Trzeci podobny tekst zidentyfikowano na dwóch fragmentach papierowych kart, wśród tekstów znalezionych w katedrze w Qasr Ibrim, o których wspominałem wyżej¹⁴. Wszystkie te teksty są fragmentami Liturgii uprzednio poświęconych Darów. Ponieważ dysponujemy krytycznym wydaniem tekstu bizantyjskiej i syryjskiej Liturgii uprzednio poświęconych Darów, można z nimi porównać teksty z Nubii¹⁵. Nie odpowiadają one żadnemu znanemu tekstowi tej Liturgii z syryjskiej rodziny liturgicznej (liturgia bizantyjska też do niej należy). Jak się wydaje, są to jedyne zachowane fragmenty greckiej Liturgii uprzednio poświęconych Darów, należące do Liturgii św. Marka. Umiejscowienie inskrypcji z Faras na ścianie prothesis katedry jest bardzo sensowne, gdyż tam przygotowywano dary ofiarne do procesji przeniesienia ich na ołtarz, a przed ich przeniesieniem kapłan odmawiał modlitwę, wkładając cząstkę konsekrowanego chleba do kielicha. Ponieważ Liturgię tę odprawiano w dni postne, był to tekst mniej znany, ale wymagający dokładnego odmówienia i dlatego zapisano go na ścianie, gdyż służył kapłanowi jako pomoc. Także inskrypcje z klasztoru Trójcy św. z Dongoli pełniły podobną rolę. Umieszczenie ich po lewej stronie na ścianie ołtarzowej kaplicy wskazuje wyraźnie, że stał tam drewniany ołtarz prothesis, który się nie zachował. W kaplicy tej, zwłaszcza w pokutnym okresie Wielkiego Postu, celebrowano zapewne eucharystię dla małych grup mnichów. Także fragmenty rękopisów z Qasr Ibrim wyraźnie nawiązują do aleksandryjskiej Liturgii św. Marka (codziennej liturgii w Kościele egipskim), co nie pozostawia żadnej wątpliwości, że Nubia pozostawała pod wpływem grekojęzycznej liturgicznej tradycji aleksandryjskiej¹⁶.

¹² J. K u b i Ń s k a, *Prothesis de la Cathédrale de Faras. Documents et recherches*. „Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain”. R. 9: 1976, s. 7-37.

¹³ A. Ł a j t a r, *Greek Inscriptions from the Monastery on Kom H in Old Dongola*. W: *The Spirituality of Ancient Monasticism. Acts of the International Colloquium, Cracow-Tyniec 16-19.11.1994*. Kraków 1994, s. 47-61, szczeg. s. 55-61.

¹⁴ W. H. C. F r e n d, G. D r a g a s, S. K o n t o y i a n n i s, *Some Further Greek Liturgical Fragments from Qasr Ibrim*. „Jahrbuch für Antike und Christentum”. R. 35: 1992, s. 119-134; *Identyfikacji Ancient Monasticism*. *Varia Nubica III: Ein liturgisches Gebet aus Qasr Ibrim*. „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”. R. 112: 1996, s. 140-142.

¹⁵ Przekład bizantyjskiej Liturgii uprzednio poświęconych Darów na język polski, por. H. P a p r o c k i, *Liturgia Kościoła prawosławnego*. Kraków 2003, s. 237-254.

¹⁶ Ks. Dr Henryk Paprocki, który zapoznał się z inskrypcjami z Nubii, udzielił mi wielu cennych rad dotyczących genezy i historii Liturgii uprzednio poświęconych Darów i jej użycia w Bizancjum i na Wschodzie. Wiele z nich wykorzystałem w niniejszym artykule za co składam mu serdeczne podziękowania.

Najstarsze świadectwa o istnieniu Liturgii uprzednio poświęconych Darów, pochodzą z początków VII w.¹⁷ Jej genezę upatruje się w zwyczaju przyjmowania w domu, przyniesionej z kościoła eucharystii pod postacią chleba. Tradycja ta była kontynuowana przez pustelników. Jeszcze w XV w., Symeon z Tessaloniki mówi o zwyczaju przyjmowania eucharystii przez mnichów w celi (gr. autoeucharistia), a najwcześniejszy znany rytuał autoeucharystii pochodzi z IX w. Przyjęcie komunii przez wiernych, przez długie stulecia odbywało się pod dwiema postaciami oddzielnie. Jedynie eucharystię dla chorych i ascetów, poszczących do wieczora, przygotowywano poprzez opuszczenie cząstki świętego chleba do kielicha. Tak przygotowana eucharystia była przechowywana albo do wieczora, albo do poranka następnego dnia. Istniała też praktyka przechowywania obu postaci oddzielnie. Natomiast prywatne przyjęcie eucharystii dokonywane było zawsze pod postacią chleba. Można przypuszczać, że również Liturgię uprzednio poświęconych Darów początkowo celebrowano tylko pod postacią chleba eucharystycznego. Na Wschodzie istniały różne tradycje odnośnie dni, w które należy celebrować Liturgię uprzednio poświęconych Darów. Stopniowo zwyciężała tradycja jerozolimska i Liturgię tę celebrowano w środy i piątki wszystkich tygodni Wielkiego Postu, w czwartek V tygodnia Wielkiego Postu (jeśli w tym dniu wypadało święto Zwiastowania, wtedy przenoszono ją na wtorek V tygodnia), w poniedziałek, wtorek i środę Wielkiego Tygodnia (jeśli nie wypadało wtedy święto Zwiastowania) i w niektóre dni poświęcone pamięci zmarłych. Według *Typikonu Wielkiego Kościoła z X w.*, Liturgię uprzednio poświęconych Darów celebrowano minimum 35 razy w ciągu roku, według *Typikonu ławry św. Saby*, maksimum 16 razy w roku. Inskrypcje z Nubii z tekstem aleksandryjskiej Liturgii uprzednio poświęconych Darów, każą przypuszczać, iż celebrowano ją częściej, czyli we wszystkie dni postne¹⁸.

Wydaje się pewne, iż w Nubii językiem używanym w liturgii był od początku język grecki, używany nie tylko w modlitwach ale i w rubrykach zapisywanych w księgach liturgicznych. Użycie tego języka w Nubii, jako języka liturgicznego, potwierdzają także średniowieczni autorzy zarówno chrześcijańscy jak i muzułmańscy. Językiem tym posługiwało się duchowieństwo, warstwy rządzące i administracja. Obok języka greckiego, w liturgii używany był język nubijski, zapewne jako język pomocniczy, o czym świadczą zachowane grecko-nubijskie fragmenty lekcjonarzy i przekłady religijnych tekstów greckich na ten język. Pierwsze zachowane teksty zapisane w języku nubijskim pochodzą dopiero z VIII w., ale jego dzieje są prawdopodobnie znacznie dłuższe. Stopniowy rozwój pisma nubijskiego prowadził, w późnym średniowieczu, do marginalizacji języka greckiego. Ponieważ języka nubijskiego używała na co dzień

¹⁷ N. U s p i e n s k i j, *Liturgija Prezdioswjaszczennych Darow*. „Bogosłowskije Trudy”. R. 15: 1976, s. 146-47.

¹⁸ O skomplikowanej historii Liturgii uprzednio poświęconych Darów, por. H. P a p r o c k i, *Liturgie Kościoła prawosławnego*. Kraków 2003, s. 217-236.

większość ludności, wykorzystywany był zapewne w nauczycielskiej działalności Kościoła. Jaka była rola języka koptyjskiego w Nubii, trudno określić¹⁹. Inskrypcje i nieliczne rękopisy zachowane w Nubii wskazują, iż biblioteki kościelne, przynajmniej w takich centrach jak Qasr Ibrim, Faras czy Dongola, musiały posiadać nie tylko rękopisy biblijne, lecz także dzieła z zakresu prawa kanonicznego, hagiografii, homiletyki, nie wspominając o różnego rodzaju księgach liturgicznych. Nubijscy nie kopiowali niewolniczo istniejących tekstów liturgicznych. Wersje tych tekstów używane w Nubii wydają się krótsze i mniej skomplikowane, co wskazywałoby iż, dotarły do Nubii we wczesnym etapie swej ewolucji. Występują w nich także elementy nie spotykane w innych liturgiach. Geoffrey F. Cuming, autor monografii poświęconej greckiej Liturgii św. Marka, uważa nawet, iż w Nubii mogła istnieć odrębna wersja tej liturgii²⁰.

The Liturgy in Nubia: A Review of the Evidence

Summary

Christian Nubian architecture can be said to have enjoyed two lives. One was the life of the ceremonial movement which the building was created to shelter. This life was the liturgy, which has either wholly ceased to exist in original buildings or has so evolved over the centuries as to be substantially different from its origins. The other life was the life of the structure itself, the static life of architectural forms, the idea that invigorated the building simply as a building. The present study concerns the first, the more fragile life of Christian Nubian architecture. It attempts to reconstruct from the archaeological and historical sources the ceremonial use of Christian Nubian architecture. The chief function for which Christian architecture was created was the liturgy of Eucharist, and this use should best explain the meaning of architecture. Liturgical planning refers to the functional organization of the church building. It involves the access to the church and to all its various parts, the furnishing of the church and the disposition of its auxiliary rooms. In contrast to the wealth of studies published on Early Christian and Byzantine architecture, very few studies have appeared on Christian Nubian architecture as a whole. The primary historical sources for reconstructing the appearance of Christian Nubian liturgy are very fragmentary. It consists of the dozens of scattered incidental texts that occur in Nubia. The fragmentary nature of the material makes it difficult to piece together a coherent picture of Nubian liturgy.

Transl. by Tadeusz Gołgowski

¹⁹ T. Hägg, *Some Remarks on the Use of Greek in Nubia*. W: *Proceedings of the Symposium for Nubian Studies, Cambridge 1978*. Warminster 1982, s. 103-107; C. D. G. Müller, *La question des langues en Egypte et en Nubie*. W: *Etudes coptes VII. Neuvième journée d'études coptes Montpellier 3-4 juin 1999*. Paris 2000, s. 201-206.

²⁰ G. J. Cuming, *The Liturgy of St Mark*. Roma 1990 s. XXXIV, 81-82.